

Tilburg University

De rechtsstaat

Hirsch Ballin, Ernst

Published in:

Een vitale rechtsstaat

Publication date:

2019

Document Version

Publisher's PDF, also known as Version of record

[Link to publication in Tilburg University Research Portal](#)

Citation for published version (APA):

Hirsch Ballin, E. (2019). De rechtsstaat: Wat een democratische constitutie in leven houdt. In F. van den Heuvel, & P. Overeem (Eds.), *Een vitale rechtsstaat: Grondslag, kwetsbaarheid, weerbaarheid* (pp. 113-125). (Annalen van het Thijmgenootschap; Vol. 107, No. 2). Valkhof Pers.

General rights

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

De rechtsstaat: wat een democratische constitutie in leven houdt¹

EEN SYMBIOTISCHE RELATIE

De laatste bijdrage van deze bundel over de rechtsstaat brengt de intrinsieke samenhang in een democratisch constitutioneel bestel in beeld. De fundamentele rechten die in een rechtsstaat worden erkend, omvatten de rechten van iedere burger om zich in staatszaken uit te spreken en via gekozen vertegenwoordigers gezamenlijk de staatszaken te bepalen en de rechtsregels vast te stellen die ieders gedrag normeren. Democratische besluitvorming geschiedt bij meerderheid van stemmen, maar haar legitimiteit is voorwaardelijk: zij kan die legitimiteit alleen behouden als constitutionele waarborgen van kracht zijn die de macht van de meerderheid omgrenzen en persoonlijke vrijheden beschermen. Het belang hiervan kan niemand ontgaan. Niet ver van hier is te zien hoe democratieën eroderen wanneer de meerderheid zich niet meer aan instituties zoals onafhankelijke rechtspraak stoort en minderheden buitenspel zet.²

Democratie en rechtsstaat zijn dus niet los verkrijgbaar.³ De in twee richtingen te lezen titel van deze bijdrage brengt deze symbiotische relatie tot uitdrukking. Algemeen erkend is dit inzicht echter niet. Wie in een democratie niets anders ziet dan beslissing bij meerderheid in het belang van de eigen groep, zet de eerste stap in een proces van uitsluiting, uitstoting of onderwerping van de 'anderen'. Politieke stelsels waarin de winnaar alle macht krijgt, zijn riskant, zeker wanneer de electorale macht toegang

geeft tot andere machtsmiddelen.⁴ De beschikbaarheid van machtsmiddelen – economische zowel als militaire, en zeker ook die van de controle over de informatievoorziening – vernietigt vrijheden tenzij ze nationaal en internationaal aan een rechtsorde worden onderworpen die mensen en volkeren bescherming biedt.

Een rechtsstatelijke constitutie is nodig om een democratie te kunnen doen slagen als een ordening voor en van iedere burger, en niet slechts van een groep die zich de politieke macht heeft toegeëigend. In deze betekenis van de democratische rechtsstaat ligt tegelijkertijd ook zijn kwetsbaarheid. Zijn voortbestaan is afhankelijk van een breed gedragen besef dat men elkaar moet respecteren (en dus, als het gaat om machtsuitoefening, zich inhouden). In een veel geciteerde uitspraak heeft Ernst-Wolfgang Böckenförde erop gewezen dat de democratische rechtsstaat niet over machtsmiddelen beschikt om zijn eigen grondslagen in stand te houden.⁵ Maar wat is er dan wél nodig om een democratisch-rechtsstatelijk politiek bestel te laten leven, in benarde tijden te laten overleven, en in volgende generaties waar nodig met veranderingen als realiseerbaar ideaal te laten voortleven? Wat zegt dit over de betekenis van rechten van de mens in deze politieke en maatschappelijke ordening? Zijn die alleen maar randvoorwaarden en doelstellingen, of durven we het aan te zeggen dat ze in een democratische rechtsstaat worden verinnerlijkt? Welke leerprocessen zijn daarvoor nodig?

LEERPROCESSEN

Met deze vragen kunnen we voorzichtig proberen een beetje in de huid te kruipen van de staatsburgers van een democratische rechtsstaat. Dat is juist wanneer het mensen tegenzit nodig, om te voorkomen dat teleurstellingen worden toegeschreven aan anderen, vreemden of (buitenlandse) vijanden. Staten kunnen in onze tijd onmogelijk voortbestaan als naar binnen gekeerde, van elkaar afgegrensde

territoriale verbanden – als dat vroeger al wel het geval was. Er voltrekt zich een overgang naar een onontkooimbare, staatsgrenzen ver overschrijdende vervlechting van de belangrijkste leefomstandigheden: economisch, cultureel, klimatologisch en technologisch. De weerstand tegen deze complexe veranderingen neemt op veel plaatsen, vooral in de diverse populistische en autoritaire politieke bewegingen, de vorm aan van een afwijzing van anderen, andersdenkenden en andersverschijnende mensen.

Een doorleefde democratie vereist politieke deugden van burgers en bestuurders die het gezamenlijk realiseren van levensprojecten mogelijk maken. Daarvoor is het nodig van een radicaal ander startpunt uit te gaan dan het constateren van teleurstelling in de instituties. De vraag moet worden gesteld wat er nodig is om een democratisch constitutioneel bestel te bevrijden van de sentimenten van afkeer en vervreemding. Kunnen wij – de burgers van Nederland uit alle windstreken – beter, intenser leren met elkaar democratische medeburgers te zijn, ons zo te voelen en ons ernaar te gedragen?

Leerprocessen zijn betekenisvolle ontmoetingen met anderen. De Duitse socioloog Hartmut Rosa plaatst deze in de context van de versnelling die kenmerkend is geworden voor de maatschappelijke ontwikkeling.⁶ Technische mogelijkheden van communicatie en transport vergemakkelijken versnelling ook in de contacten tussen mensen over grenzen heen, terwijl het wegnemen van belemmeringen zoals grenscontroles daar nog extra aan bijdraagt. Versnelling kan mensen echter ook onrustig maken en angst oproepen voor verlies aan eigenheid en controle. Om te voorkomen dat mensen door een te hoge versnelling de macht over het stuur verliezen en van de weg raken, hebben ze houvast nodig. Zulk houvast te bieden is een kernfunctie van de rechtsorde; wanneer die rechtsorde democratisch is, kan de aansluiting bij de overtuigingen van de rechtsgenoten bij voortdurende voldoende worden verzekerd.

Democratische besluitvormingsprocessen bieden het kader en dus de ruimte voor beheerste veranderingsprocessen, waaronder die van migratie. Veel mensen, ook nogal wat juristen, zien het recht als iets starrs, een belemmering van veranderingen, een normatief *surplace*. Maar als dat het dominante kenmerk zou zijn, zou het recht zich tegen de maatschappelijke dynamiek keren, en de maatschappelijke dynamiek tegen het recht. Dat komt voor: de politieke en juridische orde van het *Ancien Régime* en van het tsaristische Rusland zijn er voorbeelden van; misstanden onder deze regimes waren reden voor de Franse Revolutie van 1789 en de Russische Revoluties van 1917. Maar als het recht openstaat voor veranderingen, zonder zijn normerende functie te verliezen, beantwoordt het wél aan zijn roeping. Dan reikt het ankerpunten aan en stelt het grenzen, om te voorkomen dat de maatschappelijke dynamiek zich keert tegen mensen die behoudender zijn of andere richtingen willen inslaan. Het recht (in het bijzonder het constitutionele recht) maakt veranderingen mogelijk die niet uit de hand lopen.

DE PERSOONLIJKE WAARDIGHEID VAN IEDERE MENS

Daarom moet een democratie altijd óók gedragen worden door beginselen inzake het respect dat aan mensen zonder onderscheid verschuldigd is, ook de mensen die machteloos zijn, of vreemd of raar worden gevonden. Dat is het eerste beginsel van de erkenning en verwerkelijking van mensenrechten: dat ieder mens met wat haar of hem eigen is, gelijkelijk respectabel is. Het beginsel van de persoonlijke waardigheid van ieder mens is daarom als het eerste artikel ingekerfd in de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens van 1948 en in artikel 1 van het in 2000 afgekondigde en in 2007 verbindend geworden Handvest van de grondrechten van de Europese Unie. Het is een beginsel dat juridisch van fundamentele betekenis is, maar

ook pedagogisch. Het zegt namelijk iets over de manier waarop mensen zich tot elkaar behoren te verhouden als ze binnen de kaders van de rechtsorde hun rechten en vrijheden realiseren.

Die wederzijdse erkenning kost moeite. In de psyche van de mens blijft altijd iets aanwezig van een sterker, natuurlijk vertrouwen in de eigen kring. Ooit leefden onze verre voorouders in groepen van zo'n 160, 170 mannen, vrouwen en kinderen. Maar met de groei van het door taal overdraagbare abstracte denken, konden mensen leren vertrouwen op normen, uiteindelijk rechtsnormen, die gelijkelijk gelden voor hen en aan hen onbekende anderen. Dat maakte de vorming van veel grotere gemeenschappen (stammen, volkeren, staten) mogelijk.⁷

Zo heeft de mensheid geleerd en leert ieder mens opnieuw, samen te leven in vertrouwen op de werking van het recht, dat hun leven ordent en bescherming biedt. Samenleven kun je leren. Dit komt neer op een voortdurende terugkeer van leerprocessen die voor mensen perspectieven openen waarin ze hun levensprojecten realiseren. Het leerproces van het samenleven is een inculturatie die plannen, ontwikkelingen, veranderingen mogelijk maakt. Maar inculturatie – in het onderwijs en andere leerprocessen – is geen reproductie van wat er al is. Het ideaal van opvoeding kan en mag niet zijn kinderen of leerlingen tot klonen van hun opvoeders te maken. Inculturatie is ook een zich vertrouwd maken met de normen, waaronder rechtsnormen, die abstraherend van het concrete geval onze relaties met andere mensen regelen. Een betrouwbare rechtsorde wil dynamiek mogelijk maken. In een tijd waarin mensen steeds intenser, steeds sneller, met elkaar in aanraking komen en relaties aangaan – of ze daarop uit zijn of niet – moeten leerprocessen mensen raken en bevrijden uit de angst voor het onbekende. Hartmut Rosa noemt die kwaliteit in relaties tussen mensen 'resonantie', weerklink.⁸ Dat is nodig om het vertrouwen te bevestigen waardoor mensen met elkaar nieuwe dingen,

nieuwe ondernemingen, families, bouwwerken kunnen opzetten.

BURGERSCHAP LEREN

De versnelling van maatschappelijke ontwikkelingen betekent dat mensen gevraagd en ongevraagd meer relaties aangaan, steeds vaker met mensen die niet altijd al tot dezelfde kring van samenleven behoorden. Onderwijs zal in tijden van migratie nog meer dan altijd al het geval was ook educatie tot samenleven moeten zijn, waaronder de in ons land zich moeizaam ontwikkelende burgerschapseducatie.

De versnelling van maatschappelijk en culturele veranderingsprocessen in de late twintigste en vroege eenentwintigste eeuw is zo groot dat zelfs een voor veranderingen openstaande politieke en maatschappelijke orde overvraagd lijkt te zijn. Dit wordt verergerd door de manifeste onverschilligheid in leidende kringen in politiek en economie tegenover de existentiële onzekerheid die de snelle veranderingen bij tal van mensen hebben opgeroepen. Het verlies van houvast in een vertrouwde stabiele leefomgeving ging samen met een verlies van de voorheen in het kader van de verzorgingsstaat geboden bescherming. Mensen in gebieden waar mijnen en industrieën sloten, veel jongeren wegtrokken en openbare voorzieningen taanden, werden dubbel getroffen door de veranderingen. De globalisering kreeg voor hen geen positieve betekenis; de in samenhang daarmee oprukkende neoliberale ideologie ontnam hun ook materiële zekerheden. Sommigen van hen trof daarbovenop nog de erosie van het houvast dat zij eertijds in geloof en kerk vonden. De Britse ontwikkelingseconoom Guy Standing omschreef de mensen die in zulke omstandigheden verkeren, als de *growing class of 'precariat' workers* (en gepensioneerden).⁹ Bovendien ondervinden zij verdringingseffecten door open grenzen en zijn er criminelen die in etnisch gestructureerde bendes en netwerken opereren, zowel op straat als in zwaardere cri-

minaliteit; uit onderzoek van Frank Bovenkerk blijkt dat ook daarin de interactie met de Nederlandse omgeving bepalend is.¹⁰

VERSCHANSING OF VERBINDING

Sociaalpolitiek radicale stromingen in politiek en vakbeweging trekken zich het lot aan van mensen die in zulke omstandigheden zijn terechtgekomen. Hier en elders heeft dat bijgedragen aan een politieke opkomst of comeback van radicaal linkse politiek, ten koste van stromingen links van het midden. Andere stromingen duiden de bedreiging van de *precariat workers* als een cultureel conflict. In onze tijden hebben bewegingen aan kracht gewonnen die zo bevreesd zijn voor culturele veranderingen als gevolg van migraties en Europeanisering, dat ze zich achter een mentale muur – een soort psychologische Hollandse Waterlinie – verschansen. Van hen gaat de roep uit grenzen te sluiten voor asielzoekers en liefst ook een eind te maken aan het vrije personenverkeer binnen de Europese Unie.

Die bewegingen komen niet uit de lucht vallen. Deels gaat het hier om een nieuwe vorm van cultureel conservatisme dat al eeuwen in Europa aanwezig is; de namen van Edmund Burke en Gottfried Herder zijn daaraan verbonden. Het nieuwrechts van de neoconservatieve bewegingen was, aldus Zeev Sternhell, ‘able to play down economic problems and, by turning them into psychological questions, launch an unprecedented cultural war’.¹¹ Zij keren zich – op een niet noodzakelijkerwijs consistente wijze¹² – tegen het primaat van de individuele persoon in het politieke denken. In plaats daarvan kennen zij het primaat toe aan ‘the historical, ethnic, or linguistic group’. Daarin zijn twee stappen essentieel: de identificatie van de staat met een cultureel en/of etnisch opgevatte gemeenschap (de ‘natiestaat’) en de claim dat die identiteit tegen culturele indringers moet worden verdedigd. Dat is, ontdaan van alle nuances die bij deze auteur zelf nog te

vinden zijn, de *Clash of civilizations* van Samuel Huntington.¹³ Het nationalistische motief in deze bewegingen valt dan – ongeacht wat de feiten uitwijzen – samen met de beschuldiging van achterstelling: als de migranten niet waren gekomen c.q. de EU er niet was, waren ‘wij’ beter af, aldus hun vertoog.

In tegenstelling tot de openheid van een liberale, kosmopolitische politiek omhelzen populistische partijen een politiek van afsluiting.¹⁴ Het zijn, zo beschrijft Reckwitz hun boodschap, de ‘kleine luiden’, harde werkers die het land hebben opgebouwd, wier cultuur en leefwijze door outsiders naar men beweert wordt bedreigd.¹⁵

De kritiek op zulke bewegingen betekent niet dat de bewegingen die slechts het individuele kennen en de staat als het formele kader voor een amalgaam van individuen zien, het ‘gelijk’ aan hun kant hebben. Het gemeenschapsdenken (communitarisme) heeft vaak als sociale theorie van onverdraagzame, zich voor anderen afsluitende bewegingen gediend. Er is ook het *liberal communitarianism* van Amitai Etzioni, dat zowel het populisme en de daarmee verbonden idealisering van gesloten gemeenschappen afwijst, als het individualiserende neoliberalisme.¹⁶

Waardering voor de tradities van een gemeenschap en haar culturele identiteit *hoeft niet* te leiden tot een negatieve houding tegenover – bijvoorbeeld – migranten en hun culturele identiteit. Een positieve interactie is mogelijk, mits men maar doorziet dat culturen zich *altijd al* hebben ontwikkeld in wisselwerking met hun culturele omgeving, binnen en buiten ‘nationale’ grenzen. Daarom betoogt François Jullien dat een enkelvoudige culturele identiteit een drogbeeld is.¹⁷ Hij bedoelt daarmee dat bijvoorbeeld de Franse (en de Europese) cultuur vele bronnen heeft, in hun variëteit en wisselwerking, die ten opzichte van elkaar niet exclusief zijn.

Zo opgevat kunnen we heel goed de waarde erkennen en onderstrepen van identificerende bronnen in de geschiedenis van een land en van een volk, van religies en

culturen, van instituties en heilige teksten. In hun samenhang kunnen ze een gedeelde overtuiging voortbrengen die mensen strijdbaar maakt voor nobele doelstellingen, zoals het beëindigen van onderdrukking. *Solidarnosc* bijvoorbeeld, dat in Polen de strijd aanbod tegen de communistische repressie, werd gevoed door zulke bronnen. Telkens wanneer een ideologisch onderbouwd machtsmonopolie zich vestigt (zoals de totalitarismen van de twintigste eeuw) is een humane, vaak religieus of nationaal gemotiveerde beweging de sterkste tegenmacht. Neemt zij vervolgens de macht over, of verliest ze na te hebben gezegevierd haar relevantie? Daarin lopen de geschiedenissen uiteen. Een individualistisch liberalisme dat met ideëel nihilisme elke religieuze beweging wil ontcrachten, zal in landen die zich aan het communistische regime hebben ontworsteld als een nieuwe bedreiging van de vrijheid worden ervaren. Anders dan men – vaak over en weer – denkt, hoeft het in ere houden van gemeenschappen die uit de apolitieke bronnen van religie, cultuur en nationale geschiedenis putten, niet te worden uitgespeeld tegen de waarden van de democratische rechtsstaat met zijn individuele rechten en vrijheden.

DE FUNDERING VAN DE DEMOCRATISCHE RECHTSSTAAT

Dit brengt ons terug bij de kenmerken van de democratische rechtsstaat. Een radicaal-individualistische uitwerking daarvan verliest zich in ideële leegte. De Duitse constitutionalist Ernst-Wolfgang Böckenförde duidde daarop in zijn bekende ‘Diktum’: de vrije gesecculariseerde staat leeft van condities die hij zelf niet kan garanderen. Velen hebben zich afgevraagd wat Böckenförde hier bedoelde.¹⁸ In het vervolg van zijn betoog maakt hij dat duidelijk. Hij wilde niet een staatsideologie voorschrijven, laat staan afdwingen. Er is, zo schrijft hij, geen weg terug over de drempel van 1789 zonder de orde van vrijheid te vernietigen.

Maar wel, zegt hij, moet ook de gesecculariseerde staat het hebben van de innerlijke drijfveren en het bindende vermogen die uit het religieus geloof van zijn burgers voortkomen. Dat is geen terugkeer naar een christelijke staat maar betekent dat christenen deze staat in zijn seculariteit moeten waarderen als iets dat ze de kans geeft vrijheid in stand te houden en te realiseren.

Deze verwijzing naar de draagkracht van geloof moeten we in meervoud verstaan, pluriform dus. Wat Böckenförde hier schrijft over de wenselijke houding van christenen tegenover de seculiere staat, geldt immers ook voor andere religies en levensovertuigingen. Abdullahi Ahmed An-Na'im schrijft over de islam op geheel vergelijkbare wijze.¹⁹ De politieke gemeenschap van een democratische rechtsstaat moet in relatie tot andere gemeenschappen met hun identiteiten staan, maar zich daaraan niet overleveren. De democratische rechtsstaat kan niet zijn eigen ideologische beweging vormen, maar moet het hebben van (een veelheid van) staatsdragende ideële bewegingen. Dat kunnen onder andere die van *religious citizens* zijn.²⁰ De godsdienstvrijheid van *religious citizens* is een positieve factor in een vrije samenleving. Dit impliceert tegelijk ook een afwijzing van een beroep op die vrijheid door fundamentalisten: zij willen die vrijheid misbruiken om anderen het gelijke recht te ontfemen. Zulke 'geloofs-gemeenschappen' zijn even gevaarlijk als antidemocratische politieke partijen.

BURGERSCHAP

Burgerschap erkent de mens als persoon in een democratisch politiek verband.²¹ Maar hij is meer dan kiezer en potentieel gekozene. Al die andere rollen, in allerlei gemeenschappen, worden ook mogelijk gemaakt door de bescherming van zijn burgerlijke rechten en vrijheden. Daarom betrof de strijd van Martin Luther King en anderen gelijke *civil rights* voor African Americans.²²

Vorming tot burgerschap is niet het aanleren van een staatsideologie. Burgers kunnen religieus en levensbeschouwelijk, cultureel en in allerlei andere opzichten zeer verschillend zijn. Dat maakt een nationale democratie tot het huis waarin mensen hun levensprojecten kunnen realiseren, en in Europees verband de pluraliteit daarvan tot een ‘demoi-cratie’, een regeringsvorm waarin de verscheidenheid van Europese volkeren tot uitdrukking komt.²³ De veelheid van hun bronnen is het ideële krachtenveld waarvoor de democratische rechtsstaat ruimte biedt. Dat die ruimte seculier is, maakt haar niet tot een lege huls. Het respect voor die ordening is de deugd van de burger van een democratische samenleving.

Aristoteles en in zijn voetspoor Thomas van Aquino onderkennen reeds dat burgers en bestuurders in hoofdzaak dezelfde goede eigenschappen moeten hebben.²⁴ In een doorleefde democratie voelen burgers zich óók verantwoordelijk voor de staat. Dat mogen we van de burgers verwachten, omdat omgekeerd de rechtsstaat ruimte biedt en bescherming aan ieders persoonlijke vrijheid en aan allerlei kleinere gemeenschappen. Die niet-politieke gemeenschappen kunnen zich vormen, verbinden en uiteengaan. Samen vormen ze een ‘democratische samenleving’, een sleutelbegrip in het Europees Verdrag tot bescherming van de rechten van de mens en de fundamentele vrijheden.

In dit fluïde patroon van gemeenschappen bevindt en beweegt zich de burger die persoonlijke vrijheden en rechten zoals het kiesrecht geniet. Hier gedijen de levensprojecten die de burger met de mensen om zich heen kan realiseren. Een doorleefde, rechtsstatelijke democratie maakt samenleven in vrijheid mogelijk, verruimt het zicht en geeft hoop op een toekomst in recht en vrede.

NOTEN

- 1 In dit hoofdstuk zijn delen verwerkt van de door de auteur op 17 maart 2018 in Naarden uitgesproken Comeniuslezing, https://www.comeniusmuseum.nl/pdf/comdag2018/2018_E_Hirsch_Ballin_Doorleefde_democratie_Comeniuslezing_2018-02.pdf.
- 2 AIV, *De wil van het volk? De erosie van de democratische rechtsstaat in Europa*. Den Haag: Adviesraad voor Internationale Vraagstukken 2017.
- 3 De historische keuze in Nederland voor een kiesstelsel gebaseerd op evenredige vertegenwoordiging verzekert duurzaam dat brede coalities nodig zijn om regeermacht te kunnen uitoefenen. Zie over het belang van deze institutionele waarborg E.M.H. Hirsch Ballin, *De stille revolutie van 1917. Dwarsverbindingen in democratisch burgerschap en onderwijs*. Amsterdam: Querido Fosfor 2017.
- 4 Ernst Hirsch Ballin, Honderd jaar democratisch burgerschap, 158, in: George Harinck, Alexander van Kessel & Hans Krabbendam, *Een christelijk-liberale synthese: 100 jaar Pacificatie 1917-2017*. Utrecht: Kok Boekencentrum 2018, 153-161.
- 5 Ernst Wolfgang Böckenförde, *Recht, Staat, Freiheit. Studien zur Rechtsphilosophie, Staatstheorie und Verfassungsgeschichte*. Frankfurt: Suhrkamp 2006, 112.
- 6 Hartmut Rosa, *Beschleunigung. Die Veränderung der Zeitstrukturen in der Moderne*. Berlijn: Suhrkamp 2005
- 7 Yuval N. Harari, *Sapiens. A brief history of humankind*. New York: Harper 2015.
- 8 Hartmut Rosa, *Resonanz. Eine Soziologie der Weltbeziehung*. Berlijn: Suhrkamp 2016.
- 9 Guy Standing, *The Precariat. The new dangerous class*. Londen: Bloomsbury 2011; *A Precariat Charter; From Denizens to Citizens*. Londen: Bloomsbury 2014.
- 10 Frank Bovenkerk, *Marokkaan in Europa, crimineel in Nederland*. Den Haag: Boom Lemma uitgevers 2014.
- 11 Zeev Sternhell, *The anti-Enlightenment tradition*. New Haven / Londen: Yale University Press, 2010, 437.

- 12 Merijn Oudenampsen, *De conservatieve revolte. Een ideeëngeschiedenis van de Fortuyn-opstand*. Nijmegen: Vantilt 2018.
- 13 Samuel P. Huntington, *The clash of civilizations and the remaking of world order*. New York: Simon and Schuster 1997, 2011.
- 14 A. Reckwitz, *Die Gesellschaft der Singularitäten*. Berlijn: Suhrkamp 2017
- 15 Reckwitz noemt dit 'cultuuresentialisme'. (*Die Gesellschaft der Singularitäten*, 414-417.)
- 16 Amitai Etzioni, *Law and society in a populist age. Balancing individual rights and the common good*, Bristol: Bristol University Press 2018.
- 17 François Jullien, *Il n'y a pas d'identité culturelle*. Parijs: Éditions L'Herne 2016.
- 18 Jullien, *Il n'y a pas d'identité culturelle*, 112-114.
- 19 Abdullahi Ahmed An-Na'im, *Islam and the secular state. Negotiating the future of shari'a*, Cambridge MA / Londen: Harvard University Press 2008.
- 20 Ernst Hirsch Ballin, Religious citizens: on the relation between freedom of religion and the separation of church and state, in: H.-G. Ziebertz & E.M.H. Hirsch Ballin, *Freedom of religion in the 21st century. A human rights perspective on the relation between politics and religion*. Leiden / Boston: Brill 2016, 92-104
- 21 E.M.H. Hirsch Ballin, *Citizens' rights and the right to be a citizen*, Leiden / Boston: Brill Nijhoff 2014.
- 22 Bruce Ackerman, *We the people, volume 3. The civil rights revolution*, Cambridge MA / Londen: The Belknap Press of Harvard University Press 2014.
- 23 Zie onder andere Kalypso Nicolaidis, The idea of European democracy, 247-274 in: J. Dickson en P. Eleftheriadis (red.), *Philosophical foundations of EU law*. Oxford: Oxford University Press 2012.
- 24 Aristoteles, *Politica*, 1277b8-32; Thomas van Aquino, *In Politicorum*, Liber III, Lectio III.